

Акмал УЛУҒМУРОТОВ

Ўзбекистон халқаро ислом академияси  
магистрант

## ИШОНЧЛИ ҲАДИСЛАРНИ САРАЛАШ ҚОИДАЛАРИ

### ПРАВИЛА ПОДБОРА ДОСТОВЕРНЫХ ХАДИСОВ

### RULES FOR THE SELECTION OF RELIABLE HADITH

**Аннотация:** “Мусталаҳул ҳадис” илмига оид бўлган “таҳаммул” (التحمل)нинг турлари масалаларини кўриб чиқиш мазкур мақоланинг мақсади ҳисобланади. «Мусталаҳул ҳадис» илми ҳадисни қабул қилиш ёки рад этиш учун матн ва санаднинг аҳволларини текширадиган қоида ҳамда усулларни ўрганади. Мазкур усул ва қоидаларни пухта ўрганган одам ҳадиснинг матнини, санадини ва уларнинг қайси турга мансублигини ўрганиш имконига эга бўлади.

**Калит сўзлар:** “Таҳаммул ва адо”, азимат, рухсат, ижоза, муновала, “Мусталаҳул ҳадис”, китобат, рисолат.

**Аннотация:** Цель данной статьи - рассмотреть виды «тахаммуль» (علتمل), относящиеся к науке «Мусталахульский хадис». Наука Мустала аль-Хадис изучает правила и методы, которые исследуют состояние текста и хадисов, чтобы принять или отклонить хадис. Человек, внимательно изучивший эти методы и правила, сможет изучить текст хадиса, дату и то, к какому типу они принадлежат.

**Ключевые слова:** «Тохаммул ва адо», азимат, разрешение, разрешение, мунавала, «Мусталахул хадис», книга, сообщение..

**Annotation:** The purpose of this article is to consider the types of «tahammul» (علتمل) related to the science of «Mustalahul hadith». The science of Mustalah al-Hadith studies the rules and methods that examine the state of the text and the hadith in order to accept or reject the hadith. A person who carefully studies these methods and rules will be able to study the text of the hadith, the date, and what type they belong to.

**Keywords:** “Tahammul wa ado”, azimat, permission, permission, munawala, “Mustalahul hadith”, book, message.

### КИРИШ

Ҳадислар муҳаддисларгача етиб келишида баъзи ўзгаришларга учраган. Уларнинг саҳиҳларини, ҳужжат ва далил бўлиш кучига эгаларини ва заиф эканини ажратиш учун алоҳида илм зарур бўлади. Ана шу илм «Мусталаҳул ҳадис» илми ҳисобланади. Айнан шу илм асосида муҳаддис уламолар қадимда ҳадисларни саралаб чиққанлар. Ҳозирги кунда эса муҳаддисларнинг ишларини қайта кўриб чиқиш учун эмас, балки ҳадис илмини чуқурроқ тушуниб етиш ва ҳадисларни тўғри тушуниш учун «Мусталаҳул ҳадис» илми ўрганилади.

«Мусталаҳул ҳадис» илмида ҳар бир ҳадисга амал қилиш ёки қилмаслик ҳақида ҳукм чиқаришдан олдин унинг санади, яъни ҳадисни ривоят қилувчи шахслар бирма-бир ўрганиб чиқилади. Бунда асосан ривоятлар ораси узилимай келганми ёки узилиб қолганми, қайси лафзлар билан ривоят қилинган, ровийларнинг ишончилиги ва шунга ўхшаш кўп жиҳатлари эътиборга олинади.

### АСОСИЙ ҚИСМ

Ҳадиснинг санади ўрганиб бўлинганидан сўнг, унинг матнини ҳам ўрганиш бошланади. Ундаги нуқсонлар ҳам ўзига яраша қоидалар асосида текширилади, олиб борилган изланишлар натижасига қараб ҳадисни қабул қилиш ёки қилмаслик ҳақида ҳукм чиқарилади.

“Мусталаҳул ҳадис” илмига оид бўлган “таҳаммул” (التحمل)нинг турлари масалаларини кўриб чиқиш мазкур мақоланинг мақсади ҳисобланади.

Ҳадис илмига оид китобларда таҳаммул сўзи адо (ادا) калимаси билан бирга ишлатилади ва у ҳадис илмида “таҳаммул ва адо” тарзида келади. Таҳаммул ривоятни турли йўллар билан қабул қилиб олишни ифодаласа, адо этиш ўзи билган ривоятни бошқага етказиш тушунилади.

Таҳаммулнинг асосан икки тури мавжуд:

**1. Азимат** – тўғридан-тўғри эшитишлик билан собит бўлган;

**2. Рухсат** – тўғридан-тўғри эшитилмаган.

Азимат ўз навбатида тўрт хил бўлади:

1) Шайхдан (устоздан) эшитиш;

2) Шайхга (устозга) ўқиб бериш (яъни эшиттириш);

3) Китобат (ёзишма) орқали етиб келиш;

4) Рисолат (воситачи) орқали етиб келиш.

Биринчи ва иккинчиси энг етук азимат саналади, зеро уларда ҳақиқий эшитиш бор.

Сўнгги иккитаси эса улардан кейинги ўринда туради, чунки уларда (*тўғридан-тўғри эшитиши бўлмагани учун*) рухсатга ўхшашлик бор.

**Рухсат этилган таҳаммул эса икки хил бўлади:**

1) Ижоза

2) Муновала

Энди буларнинг ҳар бирини алоҳида ўрганиб чиқамиз.

**Азимат таҳаммули:**

**1. Шайхдан эшитиш**

Бунда шайх ривоятни хотирасидан ёки ёзган нарсасидан ўқиб беради, талабалар эса устоз айтганини унинг оғзидан тўғридан-тўғри эшитишади. Бу – айнан Расулulloх (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)дан саҳобалар ҳадисларни қабул қилиб олган, кейин одамларга уни ривоят қилган, улар кетидан муҳаддислар ҳам шундай қилган услуб.

Муҳаддислар наздида бу услубда ҳадисни эшитган кишига адо этишнинг барча лафзларини ишлатиши жоиз ҳисобланади. Масалан “*ҳаддасано*” (*Бизга ҳадис айтди*) ёки “*ахбарано*” (*бизга хабар берди*) ёки “*самийту фулонан*” (*фалончидан эшитдим*) ёки “*қола лано*” (*бизга айтди*) ёки “*закара лано*” (*бизга зикр қилди*) каби. Булар ичида энг юқориси “*ҳаддасано*” (*бизга ҳадис айтди*) ва “*самийту*” (*эшитдим...*) ҳисобланади.

**2. Шайхга ўқиб бериш**

Бунда талаба ўз ҳифзи-хотирасидан ёки ёзган нарсасидан шайхга ўқиб беради, шайх эса уни айтаётганларини тўғридан-тўғри эшитади. Сўнг ўқувчи: “*Мени ўқиб берганим сиз билганга мувофиқми?*” деб сўраганда шайх: “*Ҳа*” деб жавоб беради. Буни кўпчилик муҳаддислар “*арз*” (текширтириб олиш учун кўрсатиш) деб ҳам аташади.

Ҳанафийлар наздида шайхнинг “*ҳа*” деган иқрори ўша нарсани ўзи ўқиб бериш ўрнини босади ва шу боисдан ўқувчи бу услубда қабул қилган ҳадисни ривоят қилганида ҳам, худди шайхнинг оғзидан эшитганида айтгани каби

“*ҳаддасано*” (бизга ҳадис айтди) дейиши жоиз ҳисобланади. Шунингдек, Имом Зухрий, Имом Молик (179 ҳ. с.да в.э.), Ибн Уяйна (198 ҳ. с.да в.э.), Яхё Қаттон (198 ҳ.с.да в.э.) ва бошқа муҳаддислар ҳам юқоридаги фикрни маъқуллаганлар. (3:465).

Аммо аксар муҳаддислар чунончи имом Абдуллох ибн Муборак (181 ҳ. с.да в.э.), Яхё ибн Яхё Тамимий (416 ҳ.с.да в.э.), Аҳмад ибн Ханбал (241 ҳ.с.да в.э.) ва бошқалар бу каби ривоятларда “*фалончига ўқиб бердим*” ёки “*мен эшитиб турганимда фалончига ўқиб берилди ва у иқрор қилди*” дейиш эҳтиётлироқ бўлиб, аммо “*ҳаддасано*” ёки “*ахбарано*” каби ибораларни эса фақат шайхдан тўғридан-тўғри эшитган одамгина ишлатиши мумкин, деганлар. (4:64).

Хатиб Бағдодий айтади: (бундай ўринда муаллифнинг гапи шу қаторнинг ўзидан давом этади) *Шайхга ўқиб беришни уни ўзидан эшитишдан ҳам афзал деювчилар келтирадиган асосий сабаблар шуки, эҳтимол ровий (яъни шайх) ўзи ўқиётганида унутиши, хатога йўл қўйиши мумкин, эшитувчи (шогирд) эса уни рад этолмайди, масалан бу борада илми йўқлиги сабабли, ёки ровийнинг хатоси илм аҳли ихтилоф қилган масалада рўй берган бўлса, шогирд бунга устознинг мазҳаби бўлса керак, деган ҳаёлга бориб, шуни тўғри деб ўйлаган бўлиши, ёки ровийнинг (шайхнинг) ҳайбатисалолати босиб, унинг хатосини рад этолмай қолиши мумкин.*

Сарахсий шундай дейди: *Аҳли ҳадислар айтишича, шайхдан эшитиш – энг тўғри услубдир. Чунки бу Расулulloх соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг услуби бўлиб, хато ва унутишдан ҳам йироқ, мақсадни адо этиш учун ҳам, яъни омонатни умумий суратда зиммага олиш учун ҳам, ҳақлироқдир. Аммо Абу Ҳанифадан ривоят қилинишича: муҳаддисга сен ўқиб бермогинг, муҳаддис сенга ўқиб бермоғидан афзалдир. Чунки бу нарс (яъни шайх ўқиб, шогирдлар эшитиши) фақат Расулulloх соллаллоҳу алайҳи ва салламга хос бўлган, бунга сабаб, биринчидан, у зот унутишдан ва хато қилишдан омонда бўлганлар, иккинчидан у зот нимани ёдлаган бўлсалар ёдда сақлар, ўзлари ёзолмас ҳам, ёзилган нарсани ўқиёлмас ҳам эдилар... (2:235).*

**3. Китобат**

Китобат – муҳаддиснинг ўз ривоятларини бирон кишига мактубда ёзишидир. (4:43).

Мактубда: *“Менга фалончи фалончидан ҳадис айтди”* деб санадини охиригача зикр қилиши, сўнгра *“Агар сенга ушбу мактубим этиб борган бўлса ва ундаги нарсани тушунган бўлсанг, уни мендан ривоят қилавер!”* дейилиши керак.

#### 4. Рисолат

Рисолат – муҳаддис ҳадисни бошқа муҳаддисга етказиш учун элчига: *“Мендан фалончига етказиб қўй: менга фалон ибн фулон ҳадис айтди”* деб, унга санадини охиригача зикр қилиши, сўнг: *“Агар сенга элчи орқали айтиб юборганларим этиб борган бўлса, уни шу иснод билан мендан ривоят қилавер”* деб тайинлашидир.

Китобат ва рисолат – ижозали ёки ижозасиз бўлиши мумкин.

Ижозасиз китобат ёки рисолат орқали келган нарсани бошқаларга ривоят қилиш жоизлигида ихтилоф бор. Аммо саҳиҳроғи, уни жоизлигида. Чунки Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам жойлардаги тайин қилинган шахсларига турли ҳукмларни китобат ёки рисолат орқали жўнатар эдилар ва у аҳкомларни ривоят қилиш учун алоҳида ижоза илова қилмасдилар. Қози Абу Яъло ( 782 ҳ.с.да в.э.), Шерозий ( 422 ҳ.с.да в.э.), Самъоний ( 562 ҳ.с.да в.э.), Розий ( 250 ҳ.с.да в.э.) буни жоиз деганлар.

Ижозали китобат ёки рисолатда келган нарсани ривоят қилиш жоизлигида эса ҳеч қандай ихтилоф йўқ. Унда масалан: *“Шу мактуб ичидаги нарсаларни ёки сенга ёзганларимни ривоят қилишингга ижоза бердим”* ёки шунга ўхшаш ижоза бериш маъносидаги сўзлар бўлиши керак.

Имом Ҳанафий айтади: *Ижозали китобатнинг саҳиҳлиги ва қувватга эгалиги – ижоза билан қабул қилинган ҳар қандай муновала кабидир, валлоҳу аълам.* (1:323).

Ҳанафийлар бирон хабарни ғойиб (яъни ровийни олдида бўлмаган, ундан узоқдаги) кишига китобат ёки рисолат орқали етказиш худди ҳозир (ровий олдида бор) кишига тўғридан-тўғри хитоб қилиш билан бир хилдир, деб бунга шаръий ва урфий далил келтирадилар.

Шаръий далил шуки: Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Ислом динини барча одамларга етказишга буюрилган эдилар ва ҳузуридагиларга Исломни тўғридан-тўғри

хитоб билан етказганларидек, ғойибларга китобат ва рисолат йўли билан етказганлар. Шунингдек, талоқ, қул озод қилиш ва оғиз билан айтишга боғлиқ бошқа аҳкомлар ҳам хитоб билан собит бўлгани каби, китобат ва рисолат орқали ҳам собит бўлаверади. (1:324).

Урфий далил шуки: одамлар ҳар доим китобат ва рисолат орқали келган буйруқни тўғридан-тўғри хитоб қилинган буйруқ билан тенг ҳисоблаганлар. Шунинг учун халифа ва подшолар қозилик ва амирлик каби мансабларга оғзаки тайинлаганлари каби, китобат ва рисолат орқали ҳам тайинлаб келганлар ва ёзма буйруқларга итоат этмаган одамни оғзаки буйруққа итоат этмаган каби санаганлар.

Аммо мактубни айнан эгасига тегишли эканлиги исботига келсак, айрим ҳанафийлар бунинг учун махсус муҳр каби алоҳида далил-ҳужжатни шарт қилганлар. Ҳанафийларнинг аксарияти ва деярли барча муҳаддислар бунинг учун алоҳида ҳужжат шарт эмас, балки мактубни олган одам уни эгасининг дастхатини таниши кифоя деганлар. (1:325).

Масалан, Имом Жассос айтади: *Кимга бир ҳадис ёзиб жўнатишган бўлса, агар уни наздида ушбу дастхатнинг айнан жўнатувчиники эканлиги саҳиҳ бўлса, масалан, ишончли киши шунга гувоҳлик берса ёки дастхатни ўзи таниса ва бу билан унда мактубнинг ўша одамга тегишли эканига ғолиби зон ҳосил бўлса, мактубни олган киши “менга фалончи хабар берди” деб ривоят қилиши жоиз, аммо менга “фалончи ҳадис айтди” демайди.* (1:325).

Аммо китобат ва рисолат орқали таҳаммул қилган киши олган нарсасини бошқаларга қандай лафз билан адо этади, деган саволга келсак, ҳанафийлар *“бизга фалончи хабар берди..”* дейишни ихтиёр этганлар. Чунки китобат ва рисолат тўғридан-тўғри оғзаки айтиш каби бўлмаса-да, лекин хабар етказиш у билан собит бўлади. (1:326).

Бунинг далили шуки, Аллоҳ таъоло ўз Китобини етказиш ва расулини жўнатиш билан бизни мукаррам қилди. Бироқ, ҳеч ким: *“менга Аллоҳ ҳадис айтди”* ёки *“менга Аллоҳ гапирди”*, дейиши мумкин эмас. Буни фақат Мусо алайҳис-салом айтиши мумкин. *“Бизга Аллоҳ хабар берди”* ёки *“бизга Аллоҳ билдирди”* дейиш эса жоиздир.

Шунинг учун ҳанафий олимлари аввалги икки услубда (эшитишда ва ўқиб беришда) “*бизга ҳадис айтди*” дейишни, сўнгги иккисида (китобат ва рисолатда) эса “*бизга хабар берди*” дейишни ихтиёр қилганлар.

**Рухсат таҳаммули** (ҳадис ривоят қилишга ижоза)

Рухсат таҳаммули, юкорида айтганимиздек, икки хил бўлиб, бири **ижоза**, иккинчиси **муновала** дейилади. Бу икки абзаци битта қилиб гап билан улб юборса яхши чиқади.

### 1. Ижоза

Ижозанинг луғавий маъноси – “ўтказиш”. Истилоҳда ҳадисни ривоят қилишга оғзаки ёки ёзма тарзда рухсат беришдир.

Жумхур олимлар наздида ижоза ривоятни таҳаммул қилиш услубларидан бири бўлиб, у билан ривоят қилиш ҳам, унга амал қилиш ҳам жоиз бўлади. Ҳанафий олимлари, ижоза берувчи китобдаги нарсани билиши, ижоза олувчи эса ундаги нарсани тушуниши ва аниқ эслаб қолиши шарти билан, хос ва муайян ижозани саҳиҳ деб биладилар. Мазкур шарт топилмаган ижоза – Имом Абу Ҳанифа ва Имом Муҳаммад наздида ботил, Имом Абу Юсуф наздида эса саҳиҳдир.

Имом Сарахсий айтади: *Ижоза ва муновалани саҳиҳ бўлиши шарти шуки, китобдаги нарса ижоза берилаётган кишига маълум ва тушунарли бўлиши, ижоза берувчи эса аниқ ва пухта хотира эгаси бўлиб, китобдаги барча нарсани билиши керак. Бундай ҳолатда “мана шу китобдаги нарсаларни мендан ривоят қилишингга ижоза бердим” деса, билиттифоқ, ҳеч қандай ихтилофсиз саҳиҳ бўлади.*

Аммо ижоза сўровчи китобдаги нарсани билмаса, айрим машойихларимиз айтишича Абу Ҳанифа ва Муҳаммаднинг қавлига кўра бундай ижоза саҳиҳ эмас, Абу Юсуф қавлига кўра саҳиҳдир.

Аммо муҳаддис: *мендан барча эшитган нарсаларингни ривоят қилишга ижоза бердим, деса, билиттифоқ носаҳиҳдир...*

Нақл қилинадики, тобеинлар пешволаридан бирига бир киши шу тарзда ижоза беришини сўраб мурожаат қилганида, у бундан ажабланган ва шогирдларига: “*Бу мендан ўз номимдан ёлгон нарсани ривоят қилишга рухсат беришимни талаб қиляпти*” деган. (2:235).

### 2. Муновала

“Муновала”нинг луғавий маъноси “бериш”, “тутқазиш” бўлиб, истилоҳда – устознинг ўзи ривоят қилган нарсалардан бир қисмини шогирдига бериб, очик тарзда ёки киноя билан ижоза ҳам бериши ҳисобланади.

Муновала – ё ижоза билан бирга ёки ижозасиз бўлади.

1) Агар муновала ижоза билан бирга берилса бу энг аъло ижоза деб юритилади.

Буни сурати қуйидагича: шайх ўзи эшитган нарсалар аслини ёки уни муқобилини шогирдига мулк қилиб (ўз-ўзига) ёки вақтинча фойдаланишга узатади ёки шогирд устозидан эшитган нарсалар асли ёки муқобилини келтириб устозига кўрсатади, шайх уни синчиклаб кўриб чиқади-да, шогирдига қайтариб беради ва иккала ҳолатда: “*Бу – фалончидан эшитган ёки ривоят қилганларим эди, бас шуларни ривоят қилавер ёки мендан шуларни ривоят қилишингга ижоза бердим!*” дейди.

Бундай муновала Имом Зухрий (124х. с. да в.э.), Муҳаддис Рабиъа (144х. с. да в.э.), Олим Яҳё ибн Саъид Ансорий (107х. с. да в.э.), Фақиҳ Мужоҳид (203х. с. да в.э.), Шаъбий (210х. с. да в.э.), Молик (179х. с. да в.э.) ва бошқалар наздида шайхни ўзидан эшитиш даражасидаги қувватга эга бўлиши жоиз.

Лекин Имом Саврий (161х. с. да в.э.), Авзоъий (157х. с. да в.э.), Ибн Муборак (181х. с. да в.э.) Абу Ҳанифа (150х. с. да в.э.), Шофеъий (204х. с. да в.э.) саҳиҳроқ деб билган фикр шуки: “муновала – шайхдан эшитиш ёки унга ўқиб бериш даражасидан пастроқ туради”.

2) Муновала ижозасиз берилган бўлса, яъни китобни бераётиб: “*Булар – фалончидан эшитган ёки ривоят қилганларим*” дегану, аммо “*шуларни ривоят қилавер, ё мендан шуларни ривоят қилишингга ижоза бердим!*” демаган бўлса, саҳиҳ фикрга кўра, ривоят қилиш жоиз эмас.

Ҳанафийларни мазҳабига кўра – ижозасиз муновала ҳеч қандай эътиборга эга эмас. (1:326).

Аммо ижоза ва муновала билан собит ривоятни адо этилишига келсак, ҳанафийларда мустаҳаб бўлгани – “*фалончи менга ижоза берди*” деб адо этиш назарда тутилади. Лекин, мабодо: “*менга хабар берди*” деса ҳам жоиз.

Бироқ “менга ҳадис айтди” демайди, чунки бу фақат тўғридан-тўғри эшитган одам айтиши жоиз бўлган ибора хисобланади.

Аммо муҳаддислар наздида “бизга ҳадис айтди” ёки “бизга хабар берди” деб мутлақ (қайдсиз, қўшимчасиз) айтиш мумкин эмас. Аммо буни хослаб: “бизга ижоза билан ҳадис айтди” ёки “ижоза билан хабар берди” деса бўлади. Шунингдек, “муновала ва ижоза билан” ёки “изн билан” ёки “менга изн бергани ёки ижоза бергани ёки муновала қилгани ичида борки..” ва ҳоказо ибораларни ишлатиши жоиз бўлади. (1:326).

### ХУЛОСА

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ислом дини буюк тарихни ўз ичига олади. Бизгача етиб келган жамики ҳадислар маълум поғоналарни босиб ўтган. “Мусталаҳул ҳадис” илми эса мазкур йўлларни ўрганиш учун асос бўлиб, ундаги таҳаммул боби ўз навбатида ҳадисларнинг қай тарзда ва қандай ривоятлар асосида келганлигини ўрганади. Ундаги асосий ғоя ровийлар ҳадисларни ўзларидан кейинги авлодларга турли йўллар шу жумладан шайхдан эшитиш, шайхга ўқиб бериш, китобот, рисолот ва бошқа усуллар билан етказганликларини ўргатади. Мазкур боб асосида ҳар бир ҳадис ровийларнинг белгиланган меъзонларнинг қоидаларига бўйсунган ҳолда етказилганлигини тушунтиради ва текширади. Бу илим ўқувчини сергак бўлишга ва ҳар бир ҳадис синчковлик билан ўрганилганига диққатини қаратади. Шу жумладан, келажак авлод ёшлари “Мусталаҳул ҳадис” илмини пухта эгаллаб, саҳиҳ ҳадисларни носаҳиҳларидан ажратиш бериш ва келажакда бизни юртдан яна Имом Бухорийлар, Имом Термизийлар чиқишини тامينлашга хизмат қилади.

### Фойдаланилган адабиёт.

1. Абдулмажид Жузжоний. Қоваъиду фи улумил ҳадисин Набавий. – Деҳли: Жамиятул исломия, 2019.
2. Сарахсий.”Усули сарахсий”. Қоҳира: Дор ал-Миср,1985.
3. Ибн Солҳ.”Илму Ҳадис”. Қоҳира: Дор ал-Эътисом, 2009.
4. Хотиб ал –Боғдодий “Хатиб Ал-кифоя “. Қоҳира:Дор ан-нашид,1990.
5. Ахмат Тантовий.“Эътибор баянул ан-носих вал мансух минал ахбор”.Дорул Кутуб ал-Илмия,1987.
6. Амр Бодушох Маккий.”Тайсирул ал-Тахрир. Миср,Дорул Китоб ал-Илмия, 2002.
7. Абдул Мажид ал-Жузжаний”Қоваъиду фи улумил ҳадисин набавий”.-Деҳли:Жамиятул Исломия, 2019.
8. Ибн Салоҳ. «Улумул ҳадис», Мадина. 1965 .
9. Муҳаммад абу Зарко. «Усулул фикҳ». Қоҳира, 1993 .
10. Тайсиру мусталаҳил-ҳадис. Доктор Маҳмуд Таҳхон. 2004.
11. Тавзиҳу мусталаҳил-ҳадис. Бадахшоний Анвар. 1992 .